

УДК 94(477)“1945/1991”:2-722.5-043.2:2-47:2-722.5
DOI <https://doi.org/10.32999/ksu2786-5118/2025-52-5>

МІЖ ТИСКОМ ДЕРЖАВИ Й ЦЕРКОВНОЮ МІСІЄЮ: ДІЯЛЬНІСТЬ ПРАВОСЛАВНОГО ДУХОВЕНСТВА У ФОРМУВАННІ МАЙБУТНІХ СЕМІНАРИСТІВ В УРСР (ДРУГА ПОЛОВИНА ХХ СТ.)

Оліцький В'ячеслав Олександрович,
кандидат історичних наук, доцент,
завідувач кафедри історії України
Сумського державного педагогічного університету
імені А. С. Макаренка
olitskyi@gmail.com
orcid.org/0000-0001-5518-5127

Метою дослідження є виявлення форм і механізмів участі православного духовенства УРСР у підготовці майбутніх семінаристів у другій половині ХХ ст., з огляду на обмеження релігійної освіти та антирелігійну політику радянської влади. **Методами дослідження** стали проблемно-хронологічний, порівняльно-історичний, описовий, реконструктивний, а також метод конкретного аналізу історичних джерел. **Результати дослідження.** Проаналізовано участь православного духовенства УРСР у підготовці майбутніх семінаристів у другій половині ХХ ст. на тлі обмежень релігійної освіти та антирелігійної політики радянської влади. Розкрито легальні, напівлегальні й нелегальні форми залучення молоді до духовного життя, включно з богослужбовою практикою, індивідуальним наставництвом і неформальним релігійним навчанням. Простежено роль священників як носіїв релігійної тяглості, духовних наставників і посередників у формуванні пастирських кадрів. З'ясовано, що неформальна діяльність духовенства з підготовки молоді до пастирського служіння стала формою латентного опору радянській антирелігійній політиці й передумовою релігійного відродження кінця 1980-х років. **Висновки.** Православне духовенство в УРСР у другій половині ХХ ст. відіграло не лише релігійно-обрядову, а й освітньо-виховну роль, перебираючи на себе функції духовного наставництва та початкової богословської освіти в умовах жорстких обмежень. Формуючи неформальні механізми підготовки майбутніх пастирів, парафіяльні священники розробили цілу низку адаптаційних практик, що поєднували участь у богослужіннях, релігійне виховання в родині, індивідуальні бесіди, надання доступу до духовної літератури, а також підтримку абітурієнтів на всіх етапах вступу до семінарії. Ці процеси набули як спонтанного, так і системного характеру в межах церковних громад. Особливістю виявлених практик було їхнє глибоке вкорінення у локальне релігійне середовище та залежність від особистої ініціативи священника, що свідчить про значущу роль людського фактора в процесі збереження та трансляції релігійної традиції. Наявність прихованих моделей духовного навчання та опіки свідчить про життєздатність церковної спільноти навіть в умовах ідеологічного контролю й переслідувань.

Ключові слова: православне духовенство, пастирське служіння, релігійна місія, семінарська підготовка, духовна опіка, церковне наставництво, підготовка семінаристів.

BETWEEN STATE PRESSURE AND CHURCH MISSION: THE ACTIVITY OF THE ORTHODOX CLERGY IN THE FORMATION OF FUTURE SEMINARISTS IN THE UKRAINIAN SSR (SECOND HALF OF THE 20TH CENTURY)

Olitskyi Viacheslav Oleksandrovych,
Candidate of Historical Sciences, Associate Professor,
Head of the Department of History of Ukraine
Sumy State Pedagogical University named
after A. S. Makarenko
olitskyi@gmail.com
orcid.org/0000-0001-5518-5127

The purpose of the study is to identify the forms and mechanisms of participation of the Orthodox clergy of the Ukrainian SSR in the training of future seminarians in the second half of the twentieth century, given the restrictions on religious education and the anti-religious policy of the Soviet government. **The research methods** were problem-chronological, comparative-historical, descriptive, reconstructive, and specific analysis of historical sources. **Research results.** The participation of the Orthodox clergy of the Ukrainian SSR in the training of future seminarians in the second half of the twentieth century was analysed against the background of restrictions on religious education and the anti-religious policy of the Soviet government. Legal, semi-legal and illegal forms of involving young people in spiritual life were revealed, including liturgical practice, individual mentoring and informal religious education. The role of priests as carriers of religious continuity, spiritual mentors and mediators in forming pastoral personnel was traced. It was found that the informal activity of the clergy in preparing young people for pastoral ministry became a form of latent resistance to the Soviet

anti-religious policy and a prerequisite for the religious revival of the late 1980s. **Conclusions.** The Orthodox clergy in the Ukrainian SSR in the second half of the 20th century played not only a religious and ritual role, but also an educational and upbringing role, taking on the functions of spiritual guidance and initial theological education under strict restrictions. Forming informal mechanisms for training future pastors, parish priests developed a range of adaptation practices that combined participation in divine services, religious education in families, individual conversations, providing access to spiritual literature, and support for applicants at all stages of entering seminaries. These processes acquired both a spontaneous and systemic character within church communities. A feature of the identified practices was their deep roots in the local religious environment and dependence on the personal initiative of the priest, which indicates the human factor's significant role in preserving and transmitting religious tradition. The presence of hidden models of spiritual training and care indicates the viability of the church community even in conditions of ideological control and persecution.

Keywords: Orthodox clergy, pastoral ministry, religious mission, seminary training, spiritual care, church mentoring, training of seminarians.

1. Вступ

Актуальність теми зумовлюється необхідністю глибшого розуміння соціальних практик виживання релігійної спільноти в умовах репресивного середовища, механізмів внутрішньої стійкості церковного середовища, а також ролі духовенства як носія конфесійної тяглості та моральної відповідальності перед суспільством. Аналіз формальної і неформальної підготовки до семінарської освіти дозволяє простежити специфіку взаємодії православної традиції з атеїстичною ідеологією, а також стратегії адаптації й опору з боку церковних кіл.

У центрі історіографічної уваги останніх десятиліть перебуває проблема взаємовідносин держави й Церкви в умовах тоталітарного радянського режиму. Водночас питання підготовки православного духовенства, зокрема формування майбутніх семінаристів у контексті антирелігійної політики, лишається недостатньо дослідженим. Зважаючи на систематичні переслідування Церкви, обмеження доступу до релігійної освіти, адміністративний тиск на парафіяльне життя, вивчення механізмів передачі духовного знання та підготовки майбутніх пастирів набуває особливої наукової значущості.

У сучасному контексті переосмислення духовної спадщини, зростання зацікавлення суспільства релігійною ідентичністю та історією Церкви в Україні дана тематика є не лише академічно значущою, а й суспільно важливою. Вона відкриває перспективи для глибшого усвідомлення витоків і ресурсів духовного відродження, що відбулося наприкінці ХХ ст., і формування національної свідомості у релігійному вимірі.

Метою дослідження є виявлення форм і механізмів участі православного духовенства УРСР у підготовці майбутніх семінаристів у другій половині ХХ ст., з огляду на обмеження релігійної освіти та антирелігійну політику радянської влади.

Завдання дослідження:

- окреслити легальні, напівлегальні та нелегальні практики підготовки молоді до вступу в духовні семінарії, що застосовувалися парафіяльним духовенством;

- проаналізувати роль духовенства як наставників і посередників у формуванні релігійної мотивації та початкової підготовки абітурієнтів;

- встановити особливості персональної участі священників у підготовці вступників до семінарій.

Методологічну основу дослідження становить принцип історизму, що передбачає аналіз явищ у конкретному політико-ідеологічному та соціокультурному контексті радянської доби. У роботі застосовано міждисциплінарний підхід, який поєднує інструменти церковної, соціальної та повсякденної історії. Для досягнення мети дослідження використано проблемно-хронологічний, порівняльно-історичний, описовий, реконструктивний методи, а також метод конкретного аналізу історичних джерел. Комплексне використання цих підходів дозволило дослідити не лише фактичні аспекти діяльності духовенства, а й відтворити механізми передачі релігійного знання та стратегії опору антирелігійній політиці радянської влади.

2. Загальний огляд джерел та історіографії

Джерельне підґрунтя обраної теми охоплює матеріали республіканського та обласних уповноважених у справах РПЦ, а також документи духовних семінарій. Переважна більшість використаних джерел зберігаються у центральних державних архівах. Загальну політику стосовно духовної освіти відображено в опублікованих документах.

У історіографічному доробку слід виокремити монографії П. Бондарчука (Бондарчук, 2019), В. Войналовича (Войналович, 2015), Н. Шліхти (Шліхта, 2011), які розглядають функціонування духовних семінарій в УРСР у контексті державно-церковних відносин другої половини ХХ ст. В останні роки українська історіографія поповнилася рядом праць присвячених діяльності окремих духовних семінарій (Оліцький, 2022 а; Федчук, 2018). В. Оліцький також аналізував освітній рівень духовенства окремих єпархій Українського екзархату (Оліцький, 2024 а; Оліцький, 2024 б).

3. Відродження духовної освіти та формування вимог до абітурієнтів

Восени 1943 р. за рішенням Священного Синоду РПЦ та погодженням із радянською владою, розпочалася підготовка до відкриття Православного Богословського інституту в Москві та богословсько-пастирських курсів в єпархіях. Перші два роки існування системи богословсько-пастирських курсів, виявили обмеженість їх потенціалу та можливостей. Церковні ієрархи з метою покращення рівня підготовки, прийняли рішення

про повернення до традиційної структури духовної освіти. Богословський інститут та богословсько-пастирські курси реорганізовувалися у духовні академії та семінарії. Розпорядженням Ради Міністрів СРСР № 3537-рс від 9 липня 1946 р. богословсько-пастирські курси в Москві, Ленінграді, Києві, Саратові, Львові, Одесі, Мінську, Луцьку, Ставрополі перетворювалися на духовні семінарії із чотирьохрічним терміном навчання (Оліцький, 2022 а: 119–122).

На 1947/1948 навчальний рік в УРСР відбувся набір за конкурсом до трьох духовних семінарій – Київської, Луцької, Одеської. Кількість бажаючих перевищувала в два – три рази кількість виділених місць. Влада постійно впливала на діяльність духовних навчальних закладів та їх абітурієнтів з метою зменшення кількості здобувачів освіти. У розпал хрущовської антирелігійної кампанії духовні семінарії були окремим об'єктом антирелігійної політики. Внаслідок переслідувань бажаючих вступити на навчання та утисків проти закладів освіти, у 1960 р. було ліквідовано Київську духовну семінарію, а у 1964 р. – Волинську. У наступне двадцятиріччя в УРСР функціонувала лише Одеська духовна семінарія (Оліцький, 2022 б; Федчук, 2018).

Від початку відродження духовної освіти, для вступників виникав певний дисонанс, який полягав у тому, що для вступу до духовних навчальних закладів, необхідно було мати певний рівень підготовки, проте здобути його офіційно було не можливо, адже семінарії були єдиним місцем де легально надавалася духовна освіта. Відповідно до декрету Раднаркому «Про відокремлення церкви від держави та школи від церкви», постанови ВЦВК «Про релігійні об'єднання», священникам заборонялося організовувати релігійне навчання, відкривати бібліотеки, тримати у храмах літературу, яка не призначалася для відправлення богослужінь. Священник міг проповідувати виключно у церкві. Адміністративний кодекс УРСР 1961 р. визначав повну заборону викладання релігії за виключенням богословських навчальних закладів для осіб старших 18 років. Відповідно до кримінального кодексу 1960 р. організація та систематичне проведення занять для навчання неповнолітніх релігії поза межами семінарій каралися виправними роботами терміном до одного року або штрафом у розмірі 50 крб. Якщо особа раніше притягувалася до відповідальності за порушення законодавства про культ – передбачалося позбавлення волі терміном до трьох років. Адміністративний кодекс за навчання релігії неповнолітніх передбачав штраф до 50 крб (Законодавство, 1971: 13–14, 132, 197–199).

Водночас правила прийому до духовних семінарій вимагали належного рівня початкової підготовки кандидатів до вступу. Вони визначалися

духовним комітетом та були універсальними і фактично не змінювалися за повоєнний період. За правилами вступу 1947 р. до першого класу семінарії зараховувалися особи від 18 років, які мали середню семирічну або відповідну домашню освіту. У 1960-х роках визначалася необхідність мінімум середньої освіти, а вік вступників мав бути від 18 до 35 років. Спочатку вони мали знати на пам'ять 15 молитов, а потім їх було збільшено до понад 20 – «Слава Тобі, Боже наш», «Царю Небесний», «Трисвяте», «Молитву до Пресвятої Тройці», «Отче наш», «Прийдіть поклоніться»; ранкові – «До Тебе, Владико Людинолюбче», «Ангелу охоронцю»; вечірні – «Господи Боже наш», «Ангелу охоронцю; Богородиці» – «Богородице Діво, радуйся», «Достойно є, і це є істина», «Непереможній Воєводи», «Милосердя двері», «Царице моя преблагая»; Молитву св. Єфрема Сиріна, Молитву перед святим причастям, Символ віри, 10 заповідей, Заповіді блаженства, Псалми 50 і 90, тропарі дванадесятих свят, тропар своєму святому. Обов'язковою вимогою було вміння добре читати церковно-слов'янською та писати російською мовами. Майбутні семінаристи мали обов'язково подати рекомендацію місцевого священника або архієрея. Із 1958 р. прохання правлячого архієрея стало обов'язковим (Правила, 1947: 61; Правила, 1964: 22–24; Войналович, 2015: 278).

За такими вимогами було фактично не можливо підготуватися самостійно. Належний рівень попередньої підготовки могли забезпечити парафіяльні священники. Для отримання рекомендаційного листа від місцевого священника необхідно було вести побожний спосіб життя, а відповідно – регулярно відвідувати богослужіння, бути на сповіді та причащатися. Це додатково ускладнювало ситуацію, особливо з кінця 1950-х років, коли радянські партійні, державні та громадські органи особливу увагу приділяли необхідності усунення неповнолітніх від богослужінь. Своїми характеристиками священники фактично визнавали, що вони проводили підготовку для здобуття духовної освіти.

Особливо гостро проблема підготовки священників у семінаріях та попередня підготовка до вступу постала перед радянською владою під час хрущовської антирелігійної кампанії. В умовах ліквідації значної кількості монастирів, закриття храмів, семінарій, відсутність достатньої кількості фахово підготовлених священників розглядалася як один із способів антирелігійної боротьби. Із посиленням наступу на Церкву, відбувалося і посилення впливу на бажаючих вступати до семінарій та тиск на священників, які готували молодь до майбутнього пастирського служіння. Саме в цей час дане питання активно присутнє у радянських документах, що дає можливість визначити форми та методи підготовки молоді до здобуття семінарської освіти.

4. Легальні та напівлегальні форми підготовки до семінарської освіти

В умовах формування радянського антирелігійного суспільства та повсюдної антирелігійної пропаганди і боротьби із релігією та Церквою важливим завданням парафіяльного духовенства було релігійне виховання дітей та залучення їх до богослужінь. Це давало можливість священникам у майбутньому навчати релігії та готувати до семінарського навчання і пастирського служіння тих із них, хто мав таке бажання та необхідні чесноти. Будучи позбавленими легальних методів проведення такої роботи частина духовенства все таки шукала можливості її виконання використовуючи різні методи, засоби та приводи. Чи не найпопулярнішим, попри заборону дітям відвідувати богослужіння, були заклики та звернення до батьків приходити до церкви із дітьми. Священник селища Брюховичі Львівської області у розпал хрущовської антирелігійної кампанії – у 1961 р., після пропозиції приводити дітей на богослужіння, під час проповідей розповідав про основи релігії, а також організовував окремі служби для дітей. Траплялися випадки, коли духовенство користуючись правом відвідувати тяжкохворих вдома, проводило духовні бесіди з неповнолітніми та розповідали про засади православної віри (ЦДАВОУ, ф. 4648, оп. 3, спр. 257, арк. 23–24). На Сумщині у с. Тулиголове Кролевецького р-ну священник здійснював із молитвою подвірний обхід та проводив бесіди із батьками, щоб вони впливали на своїх дітей з метою відвідування богослужінь. Священник с. Уздиця не лише регулярно відвідував подвір'я віруючих але і дітей окремих із них зупиняв на вулиці проводячи розмови на релігійну тематику (ДАСО, ф. Р-2196, оп. 7а, спр. 13, арк. 12, 24). У с. Лука Кіцманського р-ну на Чернівецьчині місцевий священник із псаломщиком відвідували віруючі родини проводячи релігійні розмови із дітьми та молоддю. Настоятель храму с. Устинівка Долинського р-ну на Кіровоградщині здійснював сповідь та причастя учнів (ЦДАВОУ, ф. 4648, оп. 3, спр. 285, арк. 24). Значна частина духовенства усіх українських єпархій намагалася залучити дітей та молодь до богослужінь, наголошуючи на такій необхідності у своїх проповідях та розмовах із віруючими.

Менш поширеним але набагато важливішим з точки зору підготовки до вибору пастирського служіння та майбутньої підготовки вступу до духовних семінарій було залучення молоді до участі у богослужіннях. Виконуючи певні обов'язки – іподиякона, пономаря, псаломщика, читця, юнаки здобували не лише релігійні відомості але і знання про богослужіння, їх значення та особливості відправлення. Не зважаючи на те, що до таких форм залучення вдавалися відносно повнолітніх юнаків інколи траплялися випадки, коли у богослужіннях

приймали участь школярі. У 1963 р. священник м. Севастополя залучав до церковних служб 10-річного учня, який навіть одного разу несучи ікону очолив хресний хід навколо храму (ЦДАВОУ, ф. 4648, оп. 3, спр. 285, арк. 24). У одному із сільських храмів Чернівецької області понопарем був неповнолітній юнак (ДАСО, ф. Р-2196, оп. 7а, спр. 13, арк. 8). Протягом 1960–1961 рр. до богослужінь у кафедральному соборі м. Сімферополь залучався 18-річний юнак, який у майбутньому поступив до семінарії. Архієпископ Андрій (Сухенко) мав трьох іподияконів віком 17–20 років (ЦДАВОУ, ф. 4648, оп. 3, спр. 257, арк. 25; ДАСО, ф. Р-2196, оп. 7а, спр. 21, арк. 16).

Проведення цієї роботи давало свій результат. У кінці 1950-х років простежується тенденція, коли більшість вступників були вихідцями із західноукраїнських областей. Лише близько 25% семінаристів були церковними служителями або дітьми духовенства. Наприклад, із 10 чоловік, які подали заяви про зарахування до Волинської духовної семінарії у 1961 р., 6 осіб були юнаки віком 20–22 роки, але лише 2 псаломщиками та 1 сином псаломщика (ЦДАВОУ, ф. 4648, оп. 3, спр. 268, арк. 11–13, 76). Радянська влада офіційно ніяк не могла впливати на духовенство, яке залучало до богослужінь юнаків старших 18 років. Робота із молоддю сприяла її залученню до церковного життя та збереження православ'я в Україні. Частина із них у майбутньому обирала пастирський шлях, не завжди отримуючи семінарську освіту, а будучи висвяченими маючи досвід служіння.

5. Нелегальні форми підготовки до семінарської освіти

Набагато небезпечнішими для священників, але продуктивнішими були нелегальні методи підготовки до семінарської освіти. Вони проходили етапи від моменту переконання юнака у виборі духовного шляху та необхідності отримання відповідної освіти до вивчення необхідного для вступу матеріалу. Звичайний парафіянин, навіть якщо він мав бажання вступати до семінарії, не міг отримати необхідну інформацію про вступну кампанію та вимоги до абітурієнтів. Він мав два шляхи: звернутися до семінарії повідомивши про свій намір там навчатися і дізнатися умови вступу або отримати їх від парафіяльного священника. У першому випадку юнак зазвичай ставав об'єктом впливу радянських та партійних органів, які чинили на нього тиск або пропонували вигоди з метою відмови від свого задуму. Священник же міг таємно повідомити правила вступу, які публікувалися у офіційних церковних виданнях, – «Журналі Московської патріархії» або «Православному віснику». Вони не були у вільному доступі та доступними вірянам, отримували їх лише священники. У такому випадку, радянський режим значно пізніше дізнавався про планування

вступу до семінарії, а відповідно залишалося менше часу на вплив на особу, що давало більше можливості абітурієнту витримати тиск.

Підготовка до отримання семінарської освіти була тривалою та могла займати роки. Уповноважений у справах РПЦ у 1965 р. у своєму звіті відзначав, що серед тих, хто вступив до Одеської духовної семінарії є студенти, яких священники роками готували до церковної діяльності. Наприклад, семінариста Гончарова, місцевий священник готував до вступу протягом 6 років. За цей час він закінчив технікум лісового господарства і працював лісником. Інший семінарист в процесі підготовки закінчив торговельне училище та працював товарознавцем (ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 24, спр. 6007, арк. 38).

Процес підготовки яскраво демонструють приклади двох священників Сумщини. Настоятель релігійної громади с. Ясенове Ф. Сліпуха, який мав педагогічну освіту, парафіянину, який планував вступ до семінарії, надавав за власним вибором релігійну літературу. Після її прочитання відбувалося обговорення та обмін думками. Священник с. Салогубівка Г. Тертишник після відбуття військової служби П. Гаценка прийняв його до себе на квартиру. Підготовка полягала у проведенні індивідуальних бесід. Пізніше, священник прийняв юнака на парафію на посаду псаломщика. Необхідно зазначити, що хоча в документах не існує масових згадок про такі випадки, проте вони не були поодинокими. Лише у 1961 р. повідомлялося про три випадки підготовки духовенством юнаків в межах Сумської області. Можна говорити про системність такої роботи, особливу увагу якій надавало молоде духовенство. Той же Г. Тертишник у 1957 р. підготував до вступу трьох юнаків, а наступного року переконав подати заяви на вступ ще двох (ДАСО, ф. Р-2196, оп. 7а, спр. 13, арк. 25–26; спр. 21, арк. 16; 63–64; ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 24, спр. 4927, арк. 58–59).

Священники не лише надавали знання необхідні для вступу але часто і допомагали абітурієнтам, а потім і семінаристам матеріально. Таку ж допомогу надавали і окремі правлячі архієреї. Так, за вказівкою архієпископа Андрія (Сухенко)

благодійні у кварталних та річних звітах применшували отримані парафіями прибутки на 10–15%, частина із цих коштів направлялася на допомогу студентам, які навчалися у духовних семінаріях (ДАСО, ф. Р-2196, оп. 7а, спр. 21, арк. 16; 63–64).

6. Висновки

Характер участі православного духовенства УРСР у формуванні майбутніх семінаристів у другій половині ХХ ст. був складним і багатовимірним. Попри тривалий державний тиск, спрямований на згорання релігійної освіти, духовенство зберігало й розвивало неформальні канали підготовки молоді до пастирського служіння. В умовах обмеженого функціонування духовних навчальних закладів, законодавчих заборон на релігійне навчання та активної атеїстичної пропаганди, парафіяльні священники здійснювали важливу місію з духовно-релігійного виховання молоді.

З'ясовано, що формування майбутніх семінаристів відбувалося через низку легальних, напівлегальних і нелегальних практик, які мали як індивідуальний, так і системний характер. Визначальну роль відігравала ініціатива духовенства, зокрема його участь у неформальному навчанні, наданні літератури, проведенні індивідуальних бесід, богослужбовій практиці з участю молоді, а також матеріальній підтримці вступників і студентів. Частина юнаків, які пройшли таку підготовку, обирала шлях пастирського служіння, іноді навіть без завершення семінарської освіти, але маючи необхідний досвід і навички.

Таким чином, православне духовенство діяло не лише в межах офіційно дозволених рамок, а й виходило за їх межі з метою збереження духовної традиції. Його активність стала проявом латентного спротиву радянській антирелігійній політиці та формою опору духовній дерадикації суспільства. Збереження і передача релігійного знання, підготовка нових поколінь духовенства в умовах репресивного режиму були важливою передумовою подальшого релігійного відродження в Україні наприкінці 1980-х – початку 1990-х років.

Література:

1. Бондарчук П.М. Релігійні течії в радянській Україні (середина 1940-х – середина 1980-х років) Історико-релігієзнавче дослідження. К.: Інститут історії України НАН України, 2019. 268 с.
2. Войналович В.А. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політологічний дискурс. К.: Світогляд, 2015. 741 с.
3. ДАСО – Державний архів Сумської області.
4. Законодательство о религиозных культах (сборник материалов и документов). Москва: Юридическая литература, 1971. 210 с.
5. Оліцький В. Духовенство Сумської єпархії в умовах соціальних трансформацій пізнього сталінізму. *Емінак*. 2024. № 4 (48). С. 42–58.
6. Оліцький В. Духовенство Чернівецько-Буковинської єпархії на початку 1980-х років. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*. 2024. Вип. 49. С. 44–50.

7. Оліцький В. Навчання та побут студентів Київської духовної семінарії (1947–1960 pp.). *Емінак*. 2022. № 2 (38). С. 147–159.
8. Оліцький В. Відновлення православної духовної освіти в Україні в середині 1940-х років. *Project approach in the didactic process of universities – international dimension*. 2022. № I (VI). Р. 115–129.
9. Правила приема учащихся в духовные школы на 1964/65 учебный год. *Журнал Московской патриархии*. 1964. № 3. С. 22–24.
10. Правила приема учащихся в Московскую Духовную Семинарию на 1947–1948 учебный год. *Журнал Московской патриархии*. 1947. № 3. С. 61.
11. Федчук О.М. Волинська духовна семінарія в умовах радянської тоталітарної системи (1945–1964 pp.): дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки. Луцьк, 2018. 251 с.
12. ЦДАВОУ – Центральний державний архів вищих органів влади та управління України.
13. ЦДАГОУ – Центральний державний архів громадських об'єднань та українців.
14. Шліхта Н. Церква тих, хто вижив. Радянська Україна, середина 1940-х – початок 1970-х pp. Харків: Акта, 2011. 468 с.

References:

1. Bondarchuk, P.M. (2019). *Relihiini techii v radianskii Ukraini (seredyna 1940-kh – seredyna 1980-kh rokiv) Istoryko-relihiieznaveche doslidzhennia* [Religious movements in Soviet Ukraine (mid-1940s – mid-1980s) Historical and religious studies research]. K.: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [in Ukrainian].
2. DASO – Derzhavnyi arkhiv Sumskoi oblasti. [State Archives of Sumy Region].
3. Fedchuk, O.M. (2018). *Volynska dukhovna seminariia v umovakh radianskoi totalitarnoi systemy (1945–1964 rr.): dys. Kand. ist. nauk: 07.00.01* [Volyn Theological Seminary in the Conditions of the Soviet Totalitarian System (1945–1964): Dissertation for the Candidate of Historical Sciences: 07.00.01]. Skhidnoievropeiskyi natsionalnyi universytet imeni Lesi Ukrainky. Lutsk. [in Ukrainian].
4. Olitskyi, V. (2022) a. *Navchannia ta pobut studentiv Kyivskoi dukhovnoi seminarii (1947–1960 rr.)* [Study and life of students of the Kyiv Theological Seminary (1947–1960)]. *Eminak*. № 2 (38). pp. 147–159. [in Ukrainian].
5. Olitskyi, V. (2022) b. *Vidnovlennia pravoslavnoi dukhovnoi osvity v Ukraini v seredyni 1940-kh rokiv* [The Restoration of Orthodox Spiritual Education in Ukraine in the Mid-1940s]. *Project approach in the didactic process of universities – international dimension*. № I (VI). pp. 115–129. [in Ukrainian].
6. Olitskyi, V. (2024). *Dukhovenstvo Chernivetsko-Bukovynskoi yeparkhii na pochatku 1980-kh rokiv* [The clergy of the Chernivtsi-Bukovina eparchy in the early 1980s]. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Seriya: Istorii*. Vol. 49. pp. 44–50. [in Ukrainian].
7. Olitskyi, V. (2024). *Dukhovenstvo Sumskoi yeparkhii v umovakh sotsialnykh transformatsii piznoho stalinizmu* [The clergy of the Sumy diocese in the conditions of social transformations of late Stalinism]. *Eminak*. № 4 (48). pp. 42–58. [in Ukrainian].
8. Pravila (1947). *Pravila priema uchashchikhsya v Moskovskuyu Dukhovnuyu Seminariyu na 1947–1948 uchebnii god* [Rules for admission of students to the Moscow Theological Seminary for the 1947–1948 academic year]. *Zhurnal Moskovskoi patriarkhii*. № 3. p. 61. [in Russian].
9. Pravila (1964). *Pravila priema uchashchikhsya v dukhovnie shkoly na 1964/65 uchebnii god* [Rules for admission of students to theological schools for the 1964/65 academic year]. *Zhurnal Moskovskoi patriarkhii*. № 3. pp. 22–24. [in Russian].
10. Shlikhta, N. (2011). *Tserkva tykh, khto vyzyhv. Radianska Ukraina, seredyna 1940-kh – pochatok 1970-kh rr.* [The Church of the Survivors. Soviet Ukraine, mid-1940s – early 1970s.]. Kharkiv: Akta. [in Ukrainian].
11. TsDAHOU – Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan ta ukrainiky. [Central State Archive of Public Associations and Ukrainian Studies].
12. TsDAVOU – Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vladly ta upravlinnia Ukrainy. [The Central State Archive of the Higher Authorities and Administration of Ukraine].
13. Voinalovych, V.A. (2015). *Partiino-derzhavna polityka shchodo relihii ta relihiinykh instytutstii v Ukraini 1940–1960-kh rokiv: politolohichni dyskurs* [Party-state policy towards religion and religious institutions in Ukraine in the 1940s–1960s: political science discourse]. K.: Svitohliad. [in Ukrainian].
14. Zakonodatelstvo (1971). *Zakonodatelstvo o religioznikh kultakh (sbornik materialov i dokumentov)* [Legislation on religious cults (collection of materials and documents)]. Moskva: Yuridicheskaya literatura. [in Russian].

Стаття надійшла до редакції 21.07.2025
Рекомендована до друку 28.10.2025
Опублікована 22.12.2025